

Patronat joannicki a sakralna architektura miejska: kościół Mariacki w Stargardzie*

Agnieszka Lindenhayn-Fiedorowicz

Berlin

alindenhaynfiedorowicz@yahoo.de

Abstrakt

Tekst, na podstawie analizy źródeł pisanych, odpowiada na pytanie, czy bogatą formę architektoniczną kościoła Mariackiego w Stargardzie uznać można za wyraz ambicji mieszczan i dobrobytu miasta w okresie średniowiecza, choć patronat nad nim sprawował zakon joannitów. Autorka udowadnia, że wpływ joannitów na sprawy fary ograniczał się do kwestii liturgicznych. W sprawach budowlanych decydującą rolę grali wityrcy, wybierani przez radę miasta. Jednakże porównanie z pobliskim kościołem Mariackim w Chojnie (Königsberg Nm.), pozostającym również pod patronatem joannitów, pozwala przypuszczać, że joannici obradujący często nad sprawami swych poszczególnych kościołów patronackich na ponadregionalnych zebraniach kapitulnych mogli w ten sposób pośredniczyć w przenoszeniu nowych rozwiązań formalnych i przyczyniać się do rozpowszechniania nowatorskich pomysłów architektonicznych.

Abstract

The text based on written sources answers the question whether the sumptuous interior design of St. Mary's Church should be considered a manifestation of the ambitions of the townsmen and the affluence of the town in the Middle Ages despite the fact that the patronage of the church was exercised by the Order of St. John. The author proves that the influence the monks had on the matters of the parish church was limited to liturgy, while building matters were decided by *vityrci*, appointed by the town council. However, comparison with the nearby St. Mary's Church in Chojna (Königsberg Nm.) which was also under the patronage of the order of St. John allows to conclude that the monks of the Order of St. John who would often debate matters of their individual patronage churches during pan-regional chapter meetings could thereby act as go-between in the process of transfer of new formal solutions and contribute to the dissemination of innovative architectural developments.

Słowa kluczowe

architektura średniowieczna, fary pod patronatem joannitów, kościół Mariacki w Stargardzie, kościół Mariacki w Chojnie (Königsberg Nm.), *fabrica ecclesiae*, wityrcy

Keywords

medieval architecture, patronage of parish churches coming from the Order of St. John, St. Mary's Church in Stargard, St. Mary's Church in Chojna (Königsberg Nm.), *fabrica ecclesiae*, *vityrci*

Monumentalna bryła i bogata forma architektoniczna kościoła Mariackiego

* Artykuł jest polską wersją tekstu, który ukazał się w 2014 r. (Lindenhayn-Fiedorowicz 2014).

w Stargardzie (ryc. 1 i 2) często uznawana jest w literaturze za wyraz ambicji mieszczan i dobrobytu miasta w okresie średniowiecza. A jednak fara stargardzka nie należała do kościołów radnych (niem. *Ratskirchen*), jakie istniały we wpływowych miastach hanzeatyckich kwatery wendyjskiej, nad którymi pieczę sprawowała rada miejska z burmistrzem na czele, lecz przed długi okres czasu pozostawała pod patronatem zakonnym. Z tego względu problematyka analizy formalnej i interpretacji architektury fary staje się znacznie bardziej złożona. Pojawia się bowiem pytanie o podział kompetencji pomiędzy patronem kościoła, joannitami, a radą miejską, o to, kto posiadał decydujący głos w sprawach budowlanych dotyczących fary, w jakiej formie i czy w ogóle patronat joannicki mógł mieć wpływ na architekturę kościoła, i jak dalece rada miejska miała możliwość współdecydowania o sprawach budowlanych. Pewien wgląd w sytuację dają przekazy źródłowe. W oparciu o nie postaramy się zatem znaleźć odpowiedzi na powyższe pytania.

Pierwsza wzmianka źródłowa na temat stargardzkiego kościoła Mariackiego pochodzi z 7 października 1248 r., kiedy to książę pomorski Barnim I potwierdził biskupowi kamińskiemu Wilhelmowi patronat nad kościołem parafialnym w Stargardzie¹, przy czym wiadomość ta z pewnością odnosi się jeszcze do wcześniejszego budynku kościelnego, poprzednika późniejszej fary ceglanej. Trudno stwierdzić, kiedy na jego miejscu rozpoczęto budowę nowego kościoła parafialnego w cegle. Źródła średniowieczne nie udzielają informacji na ten temat. Istnieje jednak pewien dokument nowożytny, stanowiący dotychczas podstawę datowania początków budowy. Pismo to, wmurowane w roku 1622 w ramach prac remontowych przy chórze w szczyt wschodni, informuje, że wówczas od początków kościoła Mariackiego upłynęło 330 lat, co oznaczałoby datowanie go na rok 1292². Datę tę potwierdza spisany dwadzieścia lat później dokument, umieszczony w kuli na dachu kaplicy Mariackiej w ramach jego odbudowy po pożarze³. To raczej niepewne datowanie – opiera się ono przecież na dokumentach spisanych ponad trzysta lat po domniemanym podjęciu prac budowlanych – poparte jednak zostaje przez analizę stylistyczną dobrze jeszcze w dzisiejszym kościele widocznych pozostałości po pierwszej farze ceglanej (ryc. 2)⁴.

¹ ...dominus Wilhelmus episcopus sibi et suis successoribus dominis episcopis reservavit ecclesiam in Stargard parrochiale, quam episcopus conferet Caminensis... - PUB I, 367-368, nr 475.

² *A Nato Mundi Salvatore Jesu Christo MDCXXII*
Ab Urbe hac Neo-Stargardia condita CCCXXIX
A Primis Templi Mariani Principiis CCCXXX...

Treść dokumentu jako pierwszy opublikował Carl Schmidt 1878, 113-114.

³ Już Carl Schmidt (1878, 13) opublikował fragment tego dokumentu z roku 1642, jednak w brzmieniu, które datowałoby początki kościoła Mariackiego na rok 1242: *Anno A salutifera Nativitatae Jesu Christi MDCXLII, A fundatione hujus urbis Neo Stargardiae CCCXCIX, A primis Templi Mariani principiis CCCC...* W dotychczasowej literaturze tematu powszechnie opierano się na tym źródle w formie cytowanej przez C. Schmidta i łączono je z budową wcześniejszego kościoła farnego. Jednak działający na przełomie XIX i XX w. przy kościele Mariackim pastor Ulrich August Redlin, z wielkim zaangażowaniem starający się o przeprowadzenie prac konserwatorskich przy kościele, informuje w jednym ze swych wielu listów skierowanych do konserwatora prowincjalnego Hugo Lemckiego z dnia 29 czerwca 1891 r., że nie można polegać na przekazie Schmidta. Redlin podaje, że odnalazł odpisy obu cytowanych przez Schmidta dokumentów i odkrył, że oba źródła zgodnie podają rok 1292, jako początek kościoła Mariackiego, co jego zdaniem sprzeczne, że datowanie to staje się bardzo wiarygodne - LA Greifswald, rep. 55, 1-2, nr 492.

⁴ Pierwotny trójnawowy kościół halowy o jednonawowym chórze i pojedynczej wieży zachodniej asymetrycznie umiejscowionej na osi nawy północnej następnie wielokrotnie rozbudowywano i przebudowywano. Szczegółowe omówienie form pierwotnego halowego kościoła Mariackiego zawarłam w innych miejscach - por. Lindenhayn-Fiedorowicz 2006; 2010. W obu publikacjach przedstawiłam jednak błędną rekonstrukcję części zachodniej pierwotnej

Lepiej niż moment rozpoczęcia budowy ustalić można na podstawie źródeł pisanych czas ukończenia hali, a przynajmniej jej części wschodniej. Z roku 1324 pochodzi informacja o fundacji ołtarza⁵, co może świadczyć o tym, że w tym czasie chór nadawał się już do użytku liturgicznego. To przypuszczenie potwierdza wynik wykonanych w listopadzie 2006 r. badań dendrochronologicznych⁶, w ramach których przebadano fragment oryginalnej belki, jedyny zachowany, mimo kilku pożarów dachu kościoła, element więźby dachowej z czasu budowy. Próbkę wydatowano na rok 1329 +/- 10(d), a jako że badana belka spięta jest murami⁷ wzniesionymi w trakcie budowy nowego, bazylikowego chóru, można przyjąć, że pochodzi ona z rozebranej wówczas więźby dachowej wcześniejszego chóru i użyta została tu wtórnie. Wynik badań potwierdzały zatem datowanie ukończenia budowy chóru na lata 20.-30. XIV w.

Najpóźniej w tym okresie zakon joannitów musiał też przejąć patronat nad farami stargardzką. W odróżnieniu jednak od również joannickich kościołów parafialnych w Chojnie (Königsberg/Nm.) i Choszczynie (Arnswalde) odnośnie Stargardu brak jest przekazów źródłowych dotyczących aktu nadania patronatu joannitom. Dlatego też tylko w przybliżeniu można ustalić datę tego wydarzenia.

W dotychczasowej literaturze tematu wychodzono z założenia, że przejście patronatu przez joannitów nastąpiło około połowy XIV w.⁸, co jednak jest zbyt późnym datowaniem. Zachowane źródła pisane pozwalają na wyznaczenie wyraźnych ram czasowych dla tego wydarzenia. Termin *post quem* wyznacza dokument z 23 stycznia 1278 r., spisany przez ksiąźącego notariusza *domini Johannis, decani in Stettin et plebani in Stargart*⁹. Wówczas zatem proboszczem fary stargardzkiej był dziekan szczecińskiego kościoła Mariackiego; nie było jeszcze proboszcza-zakonnika, co świadczy o tym, że

hali: tak jak wszyscy dotychczasowi badacze mylnie rekonstruowałam halę stargardzką jako kościół bezwieżowy, sugerując się faktem istnienia pierwotnego szczytu zachodniego, zachowanego do dziś na styku korpusu nawowego z masywem dwuwieżowym. Szczegółowe przebadanie struktury murów w zachodniej części korpusu nawowego i przyziemiu części wieżowej wykazało jednak, że od samego początku hala planowana była jako założenie trójnawowe z dwuwieżowym masywem zachodnim. Świadczy o tym m.in. jednorodny wążek ceglany dwóch masywnych kompleksów filarów wieżowych na zakończeniu ciągu arkad międzynawowych, stanowiących miejsce styku korpusu nawowego z partią wieżową. Zostały one wymurowane jednym ciągiem wraz z budową korpusu nawowego. Mieszczą one w swym wnętrzu schody kręcone mające służyć jako dojście do planowanych wież, o czym świadczy fakt, że otwory wyjściowe ze schodów na poziomie sklepień naw bocznych skierowane są w stronę zachodnią. Wraz z budową korpusu zapewne wytyczono i wymurowano już fundamenty pod część wieżową, jej realizację natomiast zaczęto od budowy wieży północnej, wznoszonej równocześnie z korpusem nawowym do wysokości sklepień. Hala zatem nigdy nie miała formy bezwieżowej. Część międzywieżową i wieżę południową wybudowano znacznie później (niż zapewne pierwotnie planowano), dopiero po bazylikowym podwyższeniu nawy głównej korpusu. O tym, że wieża południowa była jednak już zaplanowana w momencie budowy nawy południowej świadczy dobrze czytelny szew widoczny we wnętrzu kościoła na pasie muru w miejscu styku nawy południowej z partią wieżową - widać tu wyraźne ślady strzępi na zakończeniu muru nawy południowej od zachodu, przygotowanych w celu późniejszego dobudowania wieży. Dawny szczyt zachodni hali od początku miał więc stanowić jedynie rozwiązanie tymczasowe; jego wymurowanie było konieczne, aby móc ukończyć budowę dachu nad korpusem nawowym.

⁵ Hoogeweg 1925, 892.

⁶ Badania na prośbę autorki wykonał historyk sztuki i dendrochronolog dr Tilo Schöfbeck ze Schwerinu; badania próbki przeprowadzono w Deutsches Archäologisches Institut w Berlinie.

⁷ Belka, z której pobrano próbki do badań dendrochronologicznych, zlokalizowana jest w miejscu styku chóru z korpusem nawowym. Wmurowana jest ona pomiędzy dwie partie murów ujmujących schodki prowadzące znad północnej nawy bocznej na więźbę nawy głównej/chóru środkowego.

⁸ Po raz pierwszy tezę tę postawili Kratz, Klempin 1865, 360.

⁹ PUB II, 395, nr 1122. Jest to jedyny dokument, w którym dziekan szczeciński Johannes wyraźnie określony jest mianem proboszcza w Stargardzie. On sam w latach 1273-1289 występuje jeszcze w wielu innych dokumentach, czasem jako świadek, czasem w roli notariusza. Jest on w nich jednak określany jedynie mianem dziekana szczecińskiego kościoła Mariackiego, tak więc nie można stwierdzić, jak długo piastował stanowisko proboszcza w Stargardzie.

patronat nie należał jeszcze do joannitów, jako że w swych kościołach patronackich na Pomorzu i w Nowej Marchii stanowisko proboszcza obsadzali oni zawsze braćmi zakonnymi.

Terminem *ante quem* odnośnie przekazania patronatu joannitom jest natomiast 7 września 1329 r., kiedy to przedstawiciel mistrza krajowego (Herrenmeister) na Saksonię, Almanię i Marchię Heinrich von Wesenberg wraz z komturem i konwentem z Rurki (Röreke/Rörchen) oraz proboszczami Stargardu i Choszczna doszedł do porozumienia z biskupem kamieńskim Arnoldem w sprawie płacenia należnego biskupowi podatku. W dokumencie potwierdzającym tę ugodę proboszcz stargardzki wyraźnie określony został jako członek zakonu¹⁰. Źródło to stanowi więc pierwszy pewny dowód sprawowania patronatu nad kościołem Mariackim przez joannitów. Fakt, że w 1329 r. konieczne było zawarcie porozumienia pomiędzy zakonem a biskupem kamieńskim może świadczyć o tym, że przeniesienie patronatu z biskupa na joannitów nastąpiło niewiele wcześniej. Wydarzenie to sprawiło, że nastąpiła potrzeba uzgodnienia kwestii płacenia podatku na rzecz biskupa.

Na temat dokładnej daty przekazania patronatu joannitom można jedynie wysnuwać przypuszczenia. Obecność joannitów w Stargardzie udokumentowana jest już od schyłku XII w., kiedy otrzymali oni darowizny na terenie miasta¹¹. Przez pewien czas Stargard był nawet siedzibą komtura (komandora): w roku 1234 wzmiankowani są dwaj bracia zakonnicy z domu stargardzkiego jako świadkowie nadania ziem templariuszom przez Barnima I: *Chalo magister in Staregarde, et Cristianus frater ejusdem loci*¹². Jednak jeszcze przed rokiem 1287 musiało nastąpić przeniesienie siedziby komtura do miejscowości Copan, gdyż w tym roku mowa jest o *domino Bertoldo commendatore curie Kopan*¹³. Przed 1312 r. Suchań (Zachan) stał się siedzibą komtura i pozostał nią aż do reformacji¹⁴.

Tym bardziej zwraca uwagę fakt, że w roku 1324 w źródłach ponownie pojawia się komtur w Stargardzie – niejaki Ludolf von Hokenbek¹⁵. W latach 1324-1328 wzmiankowany jest w siedmiu dokumentach, przy czym za każdym razem określany jest mianem komtura Stargardu (dwa razy komtura Stargardu i Suchania)¹⁶. Potem po

¹⁰ *Noverint universi, quod inter venerabilem patrem et dominum, dominum Arnoldum, episcopum Caminensem, ex una et nos fratrem Hinricum de Wezenberge, gerentes vices magistri fratrum domus hospitalis sancti Johannis Iherosolimitani per Saxoniam, Marchiam, Almanniam, necnon commendatorem ac conventum in Rorike ac ecclesiarum rectores in Stargarde et Arnswordis eiusdem ordinis parte ex alter per denariis episcopaliibus et aliis dispensationibus est taliter conpositum et amicabiliter concordatum...* - PUB VII, 303, nr 4512.

¹¹ W dokumencie z 19 marca 1238 r. (Rzym/Lateran) papież Grzegorz IX potwierdził nadanie zakonowi joannitów domu w Stargardzie wraz z jego uposażeniem przez B[...] *duce Cassubie ac B[...] filio eius nec non successoribus eorundem* - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, U 10. Za wskazówkę odnośnie tego źródła, jak też i innych dokumentów dotyczących Stargardu i znajdujących się w zbiorze „Johanniterorden” Głównego Archiwum Brandenburgskiego w Poczdamie, dziękuję serdecznie dr. Christianowi Gahlbeckowi z Berlina.

W regescie tego dokumentu - PUB I, 264, nr 355 - napisano, że darowizna przekazana została zakonowi przez księcia Bogusława I (1187 †) i Bogusława II (1200 †). Oznacza to, że joannicy już w latach 80. XII w. przybyli do Stargardu.

Dokładny spis dóbr joannickich zawiera pochodzący z roku 1229 dokument inserowany w transumpcie biskupim z 18 października 1262 r., w którym książę Barnim I potwierdza nadane zakonowi a *domino avo et patre meo beate memorie duce Buguslao[?]* posiadłości *fratribus domus nominate Stargart, Zalo|tino, Colo, Tychowe, Srachto, Volicovo, Cocolicino, Cozlow, Sadlow, Clapr[...], Cutsow[?]*¹²; *Licenica[?]*, *Gogolow* - BLHA Potsdam, Rep. 9B: Johanniterorden, U 18.

¹² PUB I, 233, nr 308. Por. także PUB I, 234, nr 309.

¹³ PUB III, 27, nr 1444.

¹⁴ Hoogeweg 1925, 875.

¹⁵ *frater Ludolphus, commendator in Novo Stargart* - PUB VI, 230, nr 3785.

¹⁶ Por. PUB VI, 230, nr 3785; 249, nr 3814 (12 styczeń 1325 r.); 264, nr 3834 (1 kwiecień 1325 r.); PUB VII, 75, nr 4238

dłuższej przerwie dopiero w 1480 r. ponownie wzmiankowany jest komtur stargardzki¹⁷.

Ponieważ to nagle i stosunkowo krótkie pojawienie się komtura w Stargardzie mieści się w zakreślonych wyżej ramach czasowych objęcia patronatu przez joannitów w latach 1278-1329, można przypuszczać, że istnieje związek pomiędzy tymi dwoma zdarzeniami. Zdaje się też świadczyć o tym fakt, że komtur stargardzki w jednym miejscu wyraźnie występuje w roli duchownego: *Ludolfus, commendator domus fratrum hospitalis in Nigenstargarde, presbiter, ...*¹⁸. Wydaje się zatem możliwe, że przekazanie joannitom patronatu nad kościołem Mariackim nastąpiło w latach 1324-1328, a krótkie podniesienie Stargardu do rangi siedziby komturskiej związane było z przygotowaniem i przejęciem patronatu.

Pojawia się teraz pytanie, jakie były praktyczne konsekwencje zmiany patronatu nad parafią, jakie kompetencje mieli joannici oraz w jakim stopniu działania zakonu odzwierciedlają się w źródłach? Z racji tego, że nie zachował się pełny materiał źródłowy dotyczący kościoła Mariackiego w Stargardzie, łatwiej będzie odpowiedzieć na te pytania, porównując obraz, jaki dają źródła stargardzkie, z sytuacją w innych kościołach parafialnych pozostających pod patronatem joannickim.

Dobrymi przykładami porównawczymi z tego samego baliwatu joannickiego zdają się być kościoły parafialne w Choszcznie i Chojnie. Patronat nad kościołem w Choszcznie joannici otrzymali już w roku 1309 od margrabiego Waldemara¹⁹. Chojński kościół Mariacki podlegał natomiast najpierw zakonowi templariuszy, a dopiero po jego rozwiązaniu w roku 1312 przekazany został joannitom, którzy po początkowych sporach ostatecznie w roku 1352 otrzymali potwierdzenie patronatu nad kościołem w Chojnie przez margrabiego Ludwika VI Rzymskiego²⁰.

Zwłaszcza przykład Chojny (ryc. 3) daje obszerny wgląd w stopień ingerencji joannitów w sprawy podlegającego im kościoła. Źródła pisane dowodzą, że przy fundacji nowych ołtarzy i kaplic w kościele parafialnym najpierw konieczne było uzyskanie zgody joannitów. Na dodatek nie wystarczało w tym celu pozwolenie proboszcza joannickiego, lecz konieczne było uzyskanie zgody samego mistrza krajowego. Liczne źródła potwierdzają, że mistrz wraz z proboszczem a często także z komturem i konwentem domu w Rurce (później w Swobnicy/Wildenbruch), któremu podlegała Chojna, korzystając z posiedzeń kapituły decydował o tym, czy

(29 listopada 1326 r.); 83, nr 4255 (3 stycznia 1327 r.), 83, nr 4256 83 (5 stycznia 1327 r.).

W roku 1328 podano nawet jego pełne imię: *honetis viris fratri Ludolfo dicto de Hokenbek, ordinis sancti Johannis commendatori in Stargard...* - PUB VII, 181, nr 4368.

¹⁷ W piśmie z 24 października 1480 r. wzmiankowany jest niejaki Heinrich Scheubel, komtur stargardzki jako przedstawiciel baliwa Brandenburgii Richarda von der Schulenburg - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, U 323.

¹⁸ PUB VI, 264, nr 3834.

¹⁹ Informuje o tym pismo Ludwika VI Rzymskiego, w którym potwierdza on joannitom przekazane im przez margrabiego Waldemara prawo patronatu nad kościołami w Choszcznie i Freienstein. Por. dokument z 28 lutego 1309 r., oryginalny transumpt z 15 lipca 1361, BLHA Potsdam, Rep. 9B: Johanniterorden, U 154; Riedel 1842, 263-264.

²⁰ Joannici już długo przed 1352 r. (prawdopodobnie od czasu przejścia dóbr po templariuszach w latach 1312-1318) posiadali prawo patronatu nad kościołem Mariackim w Chojnie. Świadczy o tym m.in. dokument z 2 kwietnia 1335 r., w którym mistrz krajowy (Herrenmeister) baliwatu brandenburskiego Gebhard von Bortfeld decyduje o zmianach w uposażeniu ufundowanego w kościele parafialnym w Chojnie ołtarza - Riedel 1860, 196. Zdaje się jednak, że następnie doszło do sporu o patronat pomiędzy joannitami a dwoma szlachcicami, tak że w lutym 1351 r. margrabia Ludwigo musiał w tej sprawie wystąpić w roli mediatora pomiędzy skłóconymi stronami. Zapropionowano joannitom zrezygnowanie z patronatu nad kościołem w Chojnie w zamian za przekazanie patronatu nad innym kościołem - Riedel 1860, 221-222. Sprawę jednak najwyraźniej rozwiązano w inny sposób, gdyż ostatecznie 15 sierpnia 1352 r. nastąpiło potwierdzenie prawa patronatu joannitów nad kościołem Mariackim w Chojnie - Riedel 1860, 226-227.

zezwoić na fundację nowego ołtarza, nowej wikarii lub kaplicy, a także czy zakon zgadza się na proponowanych przez fundatorów właścicieli prawa patronatu (*jus patronatus*) i prawa prezenty (*jus presentandi*) przy danym ołtarzu. Na przykład w dokumencie z 10 sierpnia 1358 r. zanotowano: *Wy^e, broder Herman von Werberge, des ordens des hylgen huses des hospitals sente Johannis Baptisten von Jerusalem eyn gemeyne byder in Sassen, in der Marke, in Wentland unde in Pomerenen (!), broder Bartolt von Slusinghe, commendur, unde dy^e gemeynen brodern to dem Roreken unde broder Johan von der Heyde, perner tû Konyngesberghe, bekennen (...) dat dy^e wyse man Ludeke Schildberch (...) heft gestichtet (...) mi^t unsem willen eyn altar in user kerken tû Konyngsberghe (...)*²¹. W dokumencie z 1 marca 1363 r. natomiast czytamy: *Nos frater Hermannus de Werberghe, ordinis sacre domus hospitalis s. Joannis Hierosolymitani preceptor generalis per Saxoniam (...) ex solemnii tractatu, maturo consilio et plena Voluntate fratris Johannis de Heyde, Plebani in Konigsberch, potiorumque fratrum nostrorum domus Roriken, de auctoritate, qua fungimur (...) consentimus honestis ac discretis viris (...) optinere et perhenniter possidere quoddam altare in Ecclesia nostra parochiali Konigsberg...*²². Fakt, że joannici mieli decydujący głos odnośnie prawa patronatu i prawa prezenty przy nowo ufundowanych ołtarzach potwierdza m.in. dokument z 1 kwietnia 1408 r. w którym cech rzeźników zwraca się do biskupa kamińskiego Mikołaja z prośbą o potwierdzenie ufundowanej przez niego w kościele parafialnym wikarii: *quod dicti altaris jus patronatus sive jus presentandi ad discretos viros consules antedictae Civitatis koningesberg perpetuis temporibus de gracia et licentia antedictorum dominorum preceptoris, commendatorum et plebanorum debeat pertinere*²³.

Fundacja beneficjów przy istniejących już ołtarzach oraz powiększanie ich uposażenia i dochodów nie wymagało natomiast, jak się zdaje, zezwolenia ze strony joannitów, jedynie potwierdzane było przez biskupa. Przykładowo 2 września 1441 r. rada miejska Chojny zwróciła się do biskupa kamińskiego Siegfrieda z prośbą o potwierdzenie dotacji na rzecz istniejącego już w kościele parafialnym ołtarza, nie wspominając przy tym ani słowem o zgodzie joannitów²⁴. Z kolei 4 lutego 1451 r. dwóch mieszczan przekazało rentę na rzecz ołtarza w kościele parafialnym w Chojnie, również nie wzmiankując joannitów²⁵.

Tak więc zakon najwyraźniej decydował tylko o nowych fundacjach w kościele parafialnym. W przypadku Chojny o zgodę joannitów występowano jeszcze przed potwierdzeniem danej fundacji przez biskupa. Prawie we wszystkich skierowanych do biskupa kamińskiego listach z prośbą o potwierdzenie dokonania fundacji ołtarza, jak i w transumptach biskupich w dokumentach chojeńskich występuje odpowiednia wskazówka na to, że mistrz krajowy, a często również kapituła baliwatu, komturowie Rurki (bądź Swobnicy) i proboszcz Chojny, wydali już wcześniej zgodę na ufundowanie danego ołtarza. Tak na przykład w dwóch transumptach z 1399 r. zapisano: *instauracione, fundacione et dotacione unius perpetui altaris de expresso et*

²¹ Riedel 1860, 235-236.

²² Riedel 1860, 240-241. Dalsze źródła zawarte w zbiorze Codex diplomaticus Brandenburgensis, t. 19, zawierające informacje o wydanych przez mistrza krajowego zezwoleniach na fundacje w kościele Mariackim w Chojnie - Riedel 1860, 286-288, nr 176-178; 293-295, nr 186-188; 297-298, nr 192; 300, nr 194; 311, nr 209; 313, nr 212; 324-325, nr 228; 342, nr 248; 347, nr 252; 376, nr 280; 377-378, nr 282.

²³ Riedel 1860, 300, nr 194.

²⁴ Riedel 1860, 345, nr 250.

²⁵ Riedel 1860, 374, nr 278.

obtento consensu honorabilis (...) domini Detlevi de Walmdede, fratris ordinis sancti Johannis (...) preceptor generalis...²⁶ lub foundationis cuiusdam novi altari in ecclesia parochiali (...) de consensione fratris Detlevi de Walmdede, ord. s. Johannis preceptoris generalis et Johannis Fabri, fratris (...) et (...) plebani...²⁷.

Przykład Chojny daje zatem dość jasny wgląd w kompetencje patrona kościoła. W przypadku kościoła Mariackiego w Stargardzie znacznie trudniej jest o konkretne nakreślenie sytuacji, gdyż z prawie 60 znanych przekazów źródłowych dotyczących fundacji ołtarzy, kaplic i zapisów na rzecz kościoła Mariackiego mniej więcej połowa nie jest przekazana w oryginalnym brzmieniu. Z tych znanych jedynie fragmentarycznie dokumentów przekazane są przeważnie tylko informacje dotyczące imienia fundatora, daty, darowanej sumy oraz patrocynium dotowanej wikarii. Nie można zatem wykluczyć, że źródła te zawierały krótką informację o uzyskanej zgodzie joannitów na daną fundację.

Przy przeglądzie przekazanych w oryginalnym brzmieniu dokumentów fundacyjnych i transumptów biskupich, stanowiących większą część znanych w całości źródeł, w przeciwieństwie do Chojny zwraca uwagę fakt, że żaden z nich nie zawiera informacji o uzyskaniu zgody mistrza krajowego joannitów na fundację nowego ołtarza bądź wikarii. Jedynie w trzech przypadkach występuje krótka wzmianka o zgodzie proboszcza na nową fundację (lata 1350, 1442, 1502)²⁸ – jest to zaskakująco mała liczba w porównaniu z Chojną i to na dodatek w bardzo dużych odstępach czasu. W trzech kolejnych źródłach zanotowano jedynie, że proboszcz obecny był przy akcie fundacji (1359, 1404, 1437)²⁹. Pozostałe dokumenty fundacyjne i transumpty biskupie nie zawierają informacji o udzieleniu zgody na daną fundację przez joannitów.

O tym, że z takiego stanu rzeczy nie można jednak wyciągać zbyt daleko idących wniosków, świadczy przykład ołtarza św. Marty i Łazarza w stargardzkim kościele Mariackim. Pochodzący z roku 1359 list skierowany do biskupa kamińskiego Johannaesa, w którym fundatorzy i proboszcz joannicki proszą o potwierdzenie fundacji ołtarza i wikarii, nie zawiera wyraźnej informacji o wydaniu zgody przez joannitów³⁰. Z roku 1360 natomiast pochodzi dokument, w którym mistrz krajowy w osobnym piśmie potwierdza powyższą fundację³¹. Spisany dopiero po wystawieniu

²⁶ Riedel 1860, 287, nr 177.

²⁷ Riedel 1860, 288, nr 178.

²⁸ W dokumencie fundacyjnym z 30 sierpnia 1350 r. znajduje się informacja o wydaniu zgody proboszcza na fundację ołtarza ku czci apostołów Filipa i Jakuba oraz Trzech Króli: *ad unum altare fundatum in honore (...) in Ecclesia parochiae Sanctae Mariae Virginis in Nova Stargarden pleno consensu domini Johannis Bredekin, plebani... - Schmidt 1878, 115.*

Z roku 1442 pochodzi transumpt biskupi potwierdzający fundację wikarii w kościele Mariackim: *novam vicariam fundandam et instaurandam de consensu religiosi fratris godekini rodetydeke ordinis sancti johannis baptiste domus hierosolomitani in dicto opido plebani - Schmidt 1878, 147.*

Na wiosnę 1502 r. w kaplicy Erasmusa przy chórze kościoła Mariackiego za zgodą proboszcza ufundowano elemożynę: *de voluntate et consensu plebani - Schmidt 1878, 145.*

²⁹ W roku 1359 *Petrus Weggemunt, plebanus ecclesiarum* wraz z innymi duchownymi i przedstawicielami bractwa kalandu zwraca się do biskupa kamińskiego Johannaesa z prośbą o potwierdzenie fundacji ołtarza św. Marty i Łazarza - Schöttgen 1721, 193-196, por. również Schmidt 1878, 115-116.

W dokumencie z 30 maja 1404 r. zakonnik i proboszcz *Johanne Fabri [...] in dicta Stargardia ordinis hospitalis sancti Johannis* wzmiankowany jest jako świadek fundacji ołtarza i wikarii w kaplicy Aniolów przy chórze - Schöttgen, Kreysig 1760, 75.

20 marca 1437 r. bezimiennie wzmiankowany jest proboszcz stargardzki w transumpcie biskupim potwierdzającym zmianę patronatu w kaplicy Aniolów - Schöttgen, Kreysig 1760, 101-102.

³⁰ Por. Schöttgen 1721, 193-196; Schmidt 1878, 115-116.

³¹ Por. Schöttgen 1721, 196; Schmidt 1878, 117.

tego pisma transumpt biskupi nie jest wprawdzie przekazany w pełnym brzmieniu³², można jednak wyjść z założenia, że inserowano w nim list fundacyjny z roku 1359 i w związku z tym brak w nim również informacji o udzielonej rok po jego spisaniu zgodzie mistrza krajowego joannitów. Nie można zatem wysuwać zbyt daleko idących wniosków z faktu braku wskazówek o udzieleniu zgody przez zakon w transumptach biskupich, ponieważ nie można wykluczyć, że także w przypadku innych fundacji w stargardzkim kościele Mariackim potwierdzenie mistrza krajowego spisano w osobnym, wydanym później dokumencie. Zachowały się jeszcze dwa inne dokumenty konfirmacyjne mistrza krajowego dotyczące fundacji w farze stargardzkiej. Jeden z nich znany jest ze źródła z 1383 r., w którym inserowano dokument fundacyjny mistrza krajowego Hermanna von Warberg dotyczący ufundowanej 20 czerwca 1365 r. wikarii przy ołtarzu św. Trójcy w kościele Mariackim³³. W drugim dokumencie Hermann von Warberg zezwolił 6 grudnia 1357 r. *za zgodą braci zakonnych, których zgoda jest konieczna*, na ufundowanie wikarii ku czci św. Barbary i Wszystkich Świętych w kościele Mariackim przez duchownego Heinricha Yleburga ze Stargardu³⁴.

Z przekazów źródłowych znane są również tego typu listy konfirmacyjne mistrza krajowego potwierdzające fundacje w stargardzkim kościele św. Jana Chrzciciela, dawnej kaplicy joannickiej, która z czasem stała się *filią* kościoła Mariackiego i podlegała tak jak on patronatowi zakonnemu i joannickiemu proboszczowi. Odnosnie kościoła św. Jana Chrzciciela znanych jest sześć listów konfirmacyjnych mistrza krajowego; trzy z nich inserowano w spisanych później transumptach biskupich³⁵. Tak więc również w Stargardzie, przynajmniej w przypadku kościoła św. Jana Chrzciciela, o zgodę mistrza krajowego na nową fundację występowano jeszcze przed zwróceniem się do biskupa z prośbą o jej potwierdzenie.

Ogólnie mówiąc obecność joannitów w źródłach dotyczących kościoła Mariackiego w Stargardzie jest w porównaniu z Chojną, a nawet z kościołem filialnym św. Jana Chrzciciela, zaskakująco niska. Czy fakt ten można tłumaczyć większą niezależnością miasta hanzeatyckiego z silniejszą pozycją rady miejskiej niż w Chojnie?

³² Wskazówkę o jego istnieniu, jednak bez podania szczegółowych informacji dotyczących treści i daty spisania dokumentu, zawarł Schöttgen 1721, 197.

³³ Por. BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 190.

³⁴ (...) *de consensu et consilio diligent[i], de communi et unanimitate nostro nostrorumque fratrum, quorum consensus de iure [a]d esse debeat* - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 139. Serdecznie dziękuję dr. Ch. Gahlbeckowi za udostępnienie mi odpisu tego dokumentu.

³⁵ Odnosnie kościoła św. Jana Chrzciciela w Stargardzie zachowały się przekazy następujących listów konfirmacyjnych mistrza krajowego: 1. Potwierdzenie uposażenia ołtarza przez wdowę Odylię po mieszkańcu Nowogardu Heinrichu Faberze z dnia 19 maja 1354 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 124. 2. Potwierdzenie fundacji ołtarza ku czci Bożego Ciała, ewangelisty Marka, św. Fabiana, Sebastiana, Augustyna, Lucji i Gertrudy oraz wszystkich Świętych z 2 kwietnia 1357 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 136. 3. Pozwolenie na fundację wikarii przy ołtarzu Trzech Króli przez burmistrza Stargardu Heinricha Lassana z 1 maja 1364 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 159. Dokument ten inserowany jest zarówno w liście fundatora do biskupa kamieńskiego Johanna z 15 czerwca 1364 r. z prośbą o potwierdzenie fundacji jak i w transumpcie biskupim z 20 czerwca 1364 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 160. 4. Dnia 6 sierpnia 1368 r. mistrz krajowy zezwala burmistrzowi Stargardu Heinrichowi Lassan na uposażenie ołtarza ku czci apostoła Andrzeja, św. Procesjusza, Martyniana, Scholastyki i Eulalii - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 164. Dokument ten inserowany jest w transumpcie biskupim z 17 sierpnia 1368 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 165. 5. Dnia 10 kwietnia 1386 r. mistrz krajowy udzielił zgody na fundację ołtarza ku czci św. Trójcy, która inserowana jest w transumpcie biskupim z 10 grudnia 1386 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 19. 6. Dnia 13 czerwca 1389 r. mistrz krajowy zezwala na powiększenie wikarii ku czci apostoła Andrzeja, św. Procesjusza, Martyniana, Scholastyki i Eulalii, ufundowanej przez zmarłego burmistrza Stargardu Heinricha Lassana - Odpis E. Kittela, ok. 1930 r. - GStA PK Berlin, X. HA, rep. 16, nr 326, 233n.

Prawo rady miejskiej Stargardu do współdecydowania o sprawach fary odzwierciedla przede wszystkim fakt, że uczestniczyła ona jako równoprawny partner przy ustaleniu porządku nabożeństw w kościele Mariackim po ukończeniu budowy nowego, bazylikalnego chóru, który wzniesiono w ostatniej ćwierci XIV w. na miejscu wcześniejszego prezbiterium hali (ryc. 4 i 6). Czas ukończenia nowego chóru o wyjątkowo bogatej formie architektonicznej ustalić można w oparciu o dwa źródła z 24 sierpnia 1397 r. i 25 maja 1398 r., w których spisano nowy porządek nabożeństw w kościele Mariackim i kaplicy zakonnej św. Jana Chrzyciela, ustalony w ramach porozumienia między mistrzem krajowym Detlevem von Walmede a radą miejską³⁶. Wprawdzie w dokumencie zapewniono proboszczowi joannickiemu wyjątkową pozycję: to on miał decydujący głos przy ustalaniu terminów sprawowania liturgii godzin, to on podejmował ostateczne decyzje, nawet jeśli prawo patronatu nad daną fundacją miała rada miejska. A jednak rada też miała daleko idące prawa: mogła decydować o wszystkich pozostałych modlitwach liturgii godzin obok wspólnie ustalonego Wezwania, Godziny Czytań, Nieszporów i Kompletu. Poza tym wybory dwóch rektorów z grona kanoników miały być dokonywane drogą wspólnego ustalenia pomiędzy proboszczem a radą miejską.

Nawet o odprawianiu największego ufundowanego przez osobę prywatną nabożeństwa w farze – o roratach w kaplicy Mariackiej (ryc. 5) – mistrz krajowy joannitów nie mógł decydować samodzielnie, lecz w uzgodnieniu z przedstawicielami gildii i cechów, piastujących patronat nad tą fundacją. To śpiewane nabożeństwo poranne ufundował w swym testamencie z roku 1403 duchowny Hasso Staden³⁷. Miało być ono odprawiane po jego śmierci w *capella beate Virginis Nigen Stargard*³⁸, przy czym prawdopodobnie chodziło o poligonalny aneks po północnej stronie chóru, co świadczy o tym, że budowa kaplicy Mariackiej musiała być w roku 1403 już na tyle zaawansowana, że istniała wizja możliwości użytkowania jej do celów liturgicznych w niedalekiej przyszłości. *Jus patronatus* fundator rorat przekazał gildiom i cechom stargardzkim.

W roku 1408 wspomniana fundacja Hasso Stadena została powiększona przez mistrza krajowego Reimara von Güntersberg³⁹, w związku z czym 26 marca 1418 r., po śmierci fundatora na początku tego roku⁴⁰, doszło do porozumienia pomiędzy

³⁶ Treść obu dokumentów znana jest z przynależnych transumptów biskupich: z 4 października 1397 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 195; oraz z 7 listopada 1398 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 197; odpisy w zbiorach LA Greifswald, rep. 38bU Stargard, nr 20; Schmidt 1878, 158n, nr 43.

³⁷ Hasso Staden w swym testamencie z roku 1403 określony jest mianem *Canonici Stettinensis nec non perpetui vicarii Stargardensis* - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 26; Schmidt 1878, 122, nr 16; Schöttgen, Kreysig 1760, 74, nr 119. Natomiast dokument z 6 kwietnia 1419 r. informuje, że był on członkiem zakonu joannitów i proboszczem w Stargardzie: *Hassen Staden perner to nyen Stargard ordens sunte Johannis* - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 33; Schmidt 1878, 124, nr 17. Również w latach 1416 i 1417 Hasso Staden wzmiankowany jest jako proboszcz Stargardu - 3 maja 1416 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 221; 14 maja 1417 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 222; oraz 21 czerwca 1417 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 223.

³⁸ Dokument fundacyjny inserowany jest w transumpcie biskupa kamińskiego Mikołaja z roku 1403 (bez podania dokładnej daty) - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 26; Schmidt 1878, 122, nr 16; Schöttgen, Kreysig 1760, 74, nr 119.

³⁹ *Hans ukermanns und der andern van werke und gilde, belangende den willen und vorgunstigung des meisters und ordens s. Johannis, vorberurde misse uptorichten* - Heyden 1961, nr 33c, s. 221.

⁴⁰ Dnia 2 stycznia 1418 r. biskup kamiński Magnus w odpowiedzi na prośbę proboszcza stargardzkiego wydaje pozwolenie na fundację mszy roratniej w kościele Mariackim w Stargardzie - Regest E. Kittela, ok. 1930 r. - GStA PK Berlin, X. HA, rep. 16, nr 326, 181.

mistrzem krajowym joannitów a przedstawicielami gildii i cechów, w ramach którego ustalono, że obie partie będą dzielić się prawem prezenty do rorat⁴¹. Dalsze ustalenia dotyczące dotacji i sprawiania nabożeństw uzgodniono 6 kwietnia 1419 r. na posiedzeniu kapituły zakonnej, na którym nowy mistrz krajowy joannickiego baliwatu brandenburskiego Busso von Alvensleben przy aprobacie swych doradców, komturów domów w Lietzen, Swobnicy (Wildenbruch) i Suchaniu oraz proboszcza Stargardu Johanna Lüneburga doszedł do porozumienia z przedstawicielami gildii oraz cechów stargardzkich i wystąpił do biskupa z prośbą o potwierdzenie ustalonych uzgodnień⁴².

Tego typu obrady na temat spraw dotyczących poszczególnych kościołów patronackich, prowadzone na ponadregionalnych zebraniach zakonnych, nie należały, jak się zdaje, do rzadkości. Także w źródłach dotyczących kościoła Mariackiego w Chojnie i kościoła św. Jana Chrzciciela w Stargardzie znajdują się informacje, że o szczegółach fundacji w danych kościołach patronackich obradowano na posiedzeniach kapituły⁴³. Tak więc często decyzje odnośnie lokalnych kwestii kościołów patronackich podejmowano za radą i w obecności kilku komturów oraz, co ciekawe, przeważnie też proboszczów Stargardu, Chojny i Choszczyna.

Aby nie pominąć żadnego pola, na którym joannici pojawiają się w źródłach stargardzkich, trzeba wspomnieć, że do obowiązków mistrza krajowego jako patrona kościoła należało też wprowadzanie nowego proboszcza. W dniu 5 lutego 1360 r. rada miejska i joannici ustalili, że prawo kollacji w kościele Mariackim i św. Jana Chrzciciela pozostanie w rękach zakonu, podczas gdy w kaplicach św. Jerzego i św. Ducha podlegać będzie miastu⁴⁴. Poza tym joannici posiadali *jus patronatus* nad niektórymi ołtarzami w kościele Mariackim, m.in. nad ołtarzem św. Liwiniusza koło zakrystii, tak więc w przypadku wakatu mieli prawo prezentacji nowego wikarego⁴⁵. Dla porównania należy jednak wspomnieć, że rada miasta posiadała prawo patronatu i prezenty nad znacznie większą liczbą kaplic i ołtarzy w kościele Mariackim, i w związku z tym również decydowała o wprowadzaniu licznych nowych duchownych⁴⁶.

⁴¹ LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 32.

⁴² LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 33; Schmidt 1878, 124, nr 17. Transumpt biskupi wystawiony 18 kwietnia 1419 r. przez Siegfrieda von Buck, archidiakona Pyrzyce, generalnego wikariusza biskupa kamieńskiego Magnusa - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 34.

⁴³ Odnośnie spraw dotyczących kościoła Mariackiego w Chojnie obradowano m.in. na zebraniu kapituły w Nemerow 2 kwietnia 1335 r. - Riedel 1860, 196, nr 39 oraz na posiedzeniach kapituły w Chwarszczanach 5 czerwca 1407 r. - Riedel 1860, 294, nr 187; i 10 stycznia 1412 r. - Riedel 1860, 311, nr 209.

O udzieleniu zgody na fundacje nabożeństw w kościele św. Jana Chrzciciela w Stargardzie obradowano np. na posiedzeniu kapituły generalnej w Nemerow 19 maja 1354 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 124; oraz na zebraniu kapituły zakonnej w Lychen 2 kwietnia 1357 r. - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 136.

⁴⁴ Por. BLHA Potsdam, rep. 9B: Johanniterorden, dok. 152.

Fakt prezentacji nowego proboszcza kościoła Mariackiego przez mistrza zakonu m.in. wzmiankowany jest w wydanym przez Roberta Klempina *Registrum Administrationis Episcopatus Caminensis* prowadzonym w latach 1490-1494 przez Georga Putkammera. 8 maja 1491 *ad presentationem domini Richard* [van der Schulenburg] *Magistri ordinis sancti Johannis* na miejsce wcześniejszego proboszcza Hinrici Scheybela wprowadzono Erasmusa Wydemana - Klempin 1859, 46, nr 365.

⁴⁵ W roku 1490 dwukrotnie (4 sierpnia, a następnie 11 grudnia) przy ołtarzu św. Liwiniusza w kościele Mariackim *ad presentationem domini Hinrici Scheybel plebani* wprowadzono nowego wikarego - Klempin 1859, 12, nr 77; 30, nr 218. 6 lutego 1491 w kościele Mariackim wprowadzono nowego wikarego *ad presentationem Magistri ordinis sancti Johannis* - Klempin 1859, 37, nr 282. 6 sierpnia 1493 wprowadzono nowego wikarego w kościele Mariackim *ad presentationem domini Erasmi Wydeman plebani in Stargard...* - Klempin 1859, 108, nr 889. W roku 1522 z powodu wakatu po śmierci duchownego Antona Bloma mistrz krajowy Georg von Schlabrendorff zaprezentował przy ołtarzu św. Andrzeja, Prota i Hiacynta w kościele Mariackim proboszcza Bernharda von Neresen - por. Hoogeweg 1925, 893.

⁴⁶ Członkowie stargardzkiej rady miejskiej od 1404 r. sprawowali patronat nad kaplicą Aniołów, zlokalizowaną na pierwszym

Wyciągając pierwszy wniosek można w tym miejscu stwierdzić, że obraz, jaki dają źródła dotyczące stargardzkiego kościoła Mariackiego, dowodzi, że joannici jako patroni kościoła odgrywali jedynie rolę duchową, ograniczającą się do spraw pobożnych fundacji, a nawet na tym polu ich rola pozostawała w porównaniu z innymi kościołami, będącymi pod patronatem zakonnym, stosunkowo ograniczona. W kwestiach budowlanych bądź sprawach dotyczących finansowej strony przebudowy i rozbudowy fary stargardzkiej joannici wcale nie występują. Prawo do decydowania o *fabrica ecclesiae* należało i tu, tak jak było to ogólnie przyjęte, do wityryków (*provisores, vorstender*, niem. *Kirchenvorsteher*). To oni podpisywali umowy z budowniczymi, zarządzali kasą budowlaną, powiększali majątek *fabrica ecclesiae*, przeprowadzając odpowiednie transakcje pieniężne (głównie zakup i sprzedaż rent), przyjmowali fundacje na rzecz budowy kościoła. Zwłaszcza to ostatnie zadanie miało duże znaczenie, gdyż majątek kościoła Mariackiego w Stargardzie powstał przede wszystkim z fundacji i datków mieszczan. Na przykład budowa kaplic obejściowych przy chórze (ryc. 6) i w związku z tym także dolnej kondygnacji chóru sfinansowana została przez prywatnych fundatorów⁴⁷. Również budowę dwukondygnacyjnego aneksu po południowej stronie chóru z kaplicą *sanctorum angelorum* w górnej kondygnacji i zakrystią na dole sfinansował prywatny fundator. W dokumencie z 30 maja 1404 r. duchowny Henning Zallentin, urodzony w Stargardzie, wówczas wikary w Lubece, przekazuje znaczną sumę pieniędzy i nieruchomości na rzecz kaplicy, która z jego środków została wybudowana: *capella Ecclesiae beatae Mariae virginis indicta Stargard annexa & ex propriis suis bonis adeo collatis fabricata & constructa, erecta seu fundata in honorem omnium sanctorum angelorum...*⁴⁸. Z tych dóbr teraz w ukończonej już kaplicy miał zostać ufundowany ołtarz ku czci Boga Wszechmogącego, Marii Panny, wszystkich Świętych Aniołów i Archaniołów, Dziesięciu Tysięcy Rycerzy Męczenników, Jedenastu Tysięcy Dziewic, apostoła Mateusza i św. Katarzyny. Na rzecz tego ołtarza Zallenthin przekazał również wszystkie swe księgi jako rdzeń biblioteki zlokalizowanej w ufundowanej przez niego kaplicy.

Majątek *fabrica ecclesiae* powiększano również za pomocą odpowiednich odpustów biskupich, udzielanych przeważnie dla finansowego wsparcia prac budowlanych przy budynku kościelnym, będących już w toku. Odnośnie kościoła Mariackiego w Stargardzie znane są trzy listy odpustowe tego rodzaju z lat 1444, 1454 i 1473⁴⁹, a więc z okresu, kiedy przy kościele równocześnie trwały prace przy bazylikowym podwyższeniu nawy głównej korpusu, dobudowie ciągów kaplic wzdłuż naw bocznych

piętrze dwukondygnacyjnego aneksu po południowej stronie chóru - Schöttgen, Kreysig 1760, 75, nr 120; od 1409 r. nad kaplicą *omnium sanctorum* w chórze - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 27; a w 1491 r. przekazano im patronat nad *capella pluwen* w nawie północnej korpusu - Klempin 1859, 43, nr 345. W roku 1494 w *Registrum Administrationis Episcopatus Caminensis* wzmiankowana jest *Capella Consulatus* - Klempin 1859, 132, nr 1070; 128, nr 1043. Oprócz tego rada miejska była też patronem wikarii przy ołtarzu św. Katarzyny oraz czterech innych wikarii w kościele Mariackim - Klempin 1859, 94, nr 790.

⁴⁷ Jedną z kaplic osiowych przy obejściu chóru ufundowała rodzina Mildenitz. W roku 1388 budowa kaplicy była już na tyle zaawansowana, że można ją było przekazać fundatorom: *Vend ihm eine Nie Kapelle gegeben* - Säume 1926, 215, przyp. 20. Z dokumentu z 13 września 1409 r. wynika, że duchowny Henning von Czynna ufundował wcześniej przy chórze kościoła Mariackiego w Stargardzie kaplicę i teraz dla ufundowania wikarii *in capella mea in choro parochialis ecclesie dicte stargarde* ku czci Boga Wszechmogącego, Panny Marii, Bożego Ciała i wszystkich Świętych przekazał szereg dóbr ziemskich - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, rr. 27; Schmidt 1878, 137-139, nr 27.

⁴⁸ Schöttgen, Kreysig 1760, 75, nr 120.

⁴⁹ 1444 r. - Schmidt 1878, 20; 1454 r. - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 59; Schmidt 1878, 153n, nr 39; 1473 r. - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 76; Schmidt 1878, 157, nr 42.

(choć te finansowane były przez prywatnych fundatorów) oraz budowie południowej i środkowej części masywu wieżowego. Ostatni z wymienionych listów odpustowych, wystawiony 1 lipca 1473 r. przez papieskiego legata Antoniusa Bonumbre, skierowany jest do odwiedzających kościoł Mariacki oraz jego dobroczyńców i przyrzeka odpuszczenie win wszystkim osobom, które w wyznaczone dni odwiedzą kościół i m.in. wspierać będą jego konserwację i kontynuację prac budowlanych: *pro conservacione et manutencione structurarum ipsius Ecclesie (...) manus porrexerint adiutrices*⁵⁰.

Administrację i kontrolę nad *fabrica ecclesiae* sprawowali, jak już wspomniano wyżej, tzw. wityrcy. Czuwali oni m.in. nad tym, aby do kasy budowlanej regularnie wpływały dochody należące się jej z tytułu rent. Jeśli dochodziło do opóźnień, stosowali oni nawet środki prawne. Na przykład w latach 1483 i 1514 w związku ze skargą wityryków kościoła Mariackiego w Stargardzie kilku dłużników kasy budowlanej fary pozwano do sądu⁵¹. Pod groźbą ekskomuniki nakazano im natychmiastową spłatę długów.

Oprócz tego wityrcy dbali także o zapewnienie innych źródeł dochodu na cele budowlane. Ciekawy przykład znajdujemy w źródle z 21 stycznia 1455 r. – wityrcy kościoła Mariackiego w Stargardzie pożyczyci wcześniej 200 marek (Mark Finkenaugen) od organizatorów tzw. *statien* (procesji ze śpiewami i modlitwami) w celu wykorzystania tej sumy do sfinansowania prac budowlanych przy kościele i szkole przykościelnej. Dług ten miał teraz zostać umorzony, jeżeli pieniądze wykorzystane zostaną w przewidzianych celach budowlanych⁵².

Inną możliwość napełnienia kasy budowlanej stanowiły transakcje kupna i sprzedaży rent. Odnośnie kościoła Mariackiego w Stargardzie znane są z przekazów jedynie dwa przypadki sprzedaży renty (w obu przypadkach nabywcami rent były wdowy)⁵³. Dokument potwierdzający jedną z tych transakcji jest w tym kontekście wyjątkowo ciekawy, gdyż zawiera dokładne informacje dotyczące osoby wityryków fary stargardzkiej: *Vor allen Cristen Luden, dar disse apen Breff vorkummet de ene sen edder horen leszen bekenne wy Bartolomäus Borde Borgermester Peter Harm und Ludeke Gildemeister borghere und godeshus lude iste vorstendere Marien Kerke bynnen Nyen Stargart...* Ogólnie wiadomo, że prawo wyboru wityryków kościołów parafialnych należało do rady miejskiej oraz, że w przypadku kościołów radnych do kręgu wityryków należał także burmistrz i inni członkowie rady miejskiej. Cytowane powyżej źródło z 13 stycznia 1508 r. natomiast udowadnia, że także w przypadku kościołów, nad którymi rada miejska nie sprawowała patronatu, miała ona jednak znaczący wpływ na ich sprawy budowlane i na zarządzanie majątkiem *fabrica ecclesiae*, gdyż nie tylko dokonywała wyboru wityryków, lecz także reprezentowana była w ich szeregach wybitnymi przedstawicielami.

Kościół Mariacki w Stargardzie nie stanowi tu wyjątku – 13 stycznia 1386 r. Christian von Wedel oddał kościołowi parafialnemu w Chojnie i jego wityrykom dwie

⁵⁰ LA Greifswald, rep. 38b U, Stargard, nr 76; Schmidt 1878, 157, nr 42.

⁵¹ 1483 r. - por. LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 97; 1514 r. - por. LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 212.

⁵² *Anno 1455 (...) hebben de vorstender unser leven frowen kerken to Stargart van der statien tweehundert M. gelegen, de to dersulven kerken und scholen vormuret...* - Heyden 1961, 217.

⁵³ Dokument z roku 1474 - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 79; Dokument z roku 1508 - LA Greifswald rep. 38b U Stargard, nr 188.

księgi w zastaw za 40 marek waluty szczecińskiej. Przy tym imiennie wymienionych zostało dwóch rajców w roli wityryków: *des godes huszes vorstendren to Koningesberg, als bollo stendele und johans trudewine, rathern to konigsberg...*⁵⁴. Przykład ten pokazuje, że nawet w Chojnie, gdzie wpływ joannitów na ich kościół patronacki był zdecydowanie silniejszy niż w Stargardzie, do grona wityryków należeli także członkowie rady miejskiej. W przypadku fary stargardzkiej jednym z wityryków był nawet sam burmistrz, tak, jak zwykle to bywać w kościołach radnych. Jak widać, w Stargardzie fakt patronatu joannickiego najwyraźniej nie ograniczał wpływu rady miejskiej na decyzje budowlane i *fabrica ecclesiae* kościoła farnego. Przeciwnie: to rada miejska poprzez wityryków miała decydujący wpływ na budowę kościoła.

Nie sposób jednak nie zauważyć zaskakującego podobieństwa pomiędzy dekoracjami zewnętrznymi chóru kościoła Mariackiego w Stargardzie (ryc. 7) i kościoła parafialnego w Chojnie (ryc. 8). W literaturze tematu fenomen ten zwykle się tłumaczy działaniem tego samego mistrza, Hinricha Brunsberga⁵⁵. W tym kontekście Dirk Schumann wyraził niedawno przypuszczenie, że „przekazanie” architekta i warsztatu budowlanego mogło nastąpić za pośrednictwem zakonu joannitów⁵⁶. Niekoniecznie jednak musiało tu nastąpić przejście mistrza budowlanego z jednego kościoła patronackiego do drugiego, lecz raczej doszło do przekazania wzorców i inspiracji pod postacią nowych rozwiązań formalnych. Kontakt pomiędzy parafiami pod patronatem joannickim był w rzeczywistości dużo bliższy, niż mogłoby się na pierwszy rzut oka wydawać. Jak już wyżej wspomniano, na temat fundacji ołtarzy i nabożeństw w poszczególnych kościołach patronackich obradowano na ponadregionalnych posiedzeniach kapituły. Na zebraniach tych obecni byli również proboszczowie Chojny i Stargardu. W dwóch przypadkach istnieją dowody na to, że wcześniejszy proboszcz Chojny objął później stanowisko proboszcza Stargardu⁵⁷. Można zatem przypuszczać, że wymieniano się także informacjami i uwagami na temat bieżących prac budowlanych przy poszczególnych kościołach patronackich. Wydaje się więc całkiem prawdopodobne, że zakon joannitów, choć nie miał bezpośredniego wpływu na decyzje budowlane, nie pozostał na tym polu całkiem bez znaczenia, lecz posłużył jako pośrednik i przekaźnik inspiracji i wzorców nowatorskich rozwiązań architektonicznych, odgrywając przy tym rolę subtelną, lecz nie bez znaczenia.

⁵⁴ Riedel 1860, 278, nr 163.

⁵⁵ Szczegółowe omówienie tej problematyki oraz stan badań nad nią przedstawił Radacki 2007/2008, 5-57.

⁵⁶ Schumann 2010, 122-161.

⁵⁷ W roku 1399 brat Johannes Faber / Johanis Fabri wzmiankowany jest w źródłach dwukrotnie jako proboszcz kościoła Mariackiego w Chojnie - Riedel 1860, 286-287, nr 176; 288, nr 178. Następnie w roku 1404 i 1407 występuje jako proboszcz Stargardu - Schöttgen 1721, 75, nr 120; Riedel 1860, 294, nr 187. W drugim ze wspomnianych dokumentów, spisanych 4 czerwca 1407 r., po odbyciu odpowiedniej narady na posiedzeniu kapituły w Chwarszczanach wyrażona zostaje zgoda na fundację trzech ołtarzy w kościele Mariackim w Chojnie. Dokument podpisany został przez: *hern Annan van Heymborch to lagow, hern Degenard Parsow to nemerow, hern Johan Fabri to stargarde unde hern cristoferi to koningesberge* i jest świadectwem jednego z wielu spotkań proboszczów Chojny i Stargardu. Brat Heinrich Scheibel (*Scheubel*) w roku 1489 wzmiankowany jest jako proboszcz w Stargardzie - BLHA Potsdam, rep. 9B: Johaniterorden, dok. 345 - dok. z 2 grudnia 1489 r. W roku 1478 był on proboszczem kościoła Mariackiego w Chojnie - Riedel 1860, 406, nr 319 - dok. z 28 listopada 1478 r.; a między 1505 a 1509 r. piastował urząd przeora domu joannitów w Magdeburgu - GStA PK Berlin, I. HA: Geheimer Rat, rep. 31 (Johaniterorden), nr 23a - dok. z 8 kwietnia 1505 r. i 5 listopada 1509 r.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Landesarchiv Greifswald (LA Greifswald)

rep. 38b U Stargard Dokumenty kościelne.

rep. 55, nr 492

Akta Konserwatora Prowincjalnego Pomorza z okresu 29.06.1891-19.03.1905.

Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam (BLHA Potsdam)

rep. 9B Johanniterorden – Dokumenty Zakonu Joannitów.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (GStA PK Berlin)

I. HA, rep. 31

Geheimer Rat (Johanniterorden).

X. HA, rep. 16, nr 323

Erich Kittel: Regesten und Materialien zur Geschichte des Johanniterordens 1: Mark und Generalia 1 (1160-1415).

X. HA, rep. 16, nr 326

Erich Kittel: Regesten und Materialien zur Geschichte des Johanniterordens 4: Pommern.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Heyden H. 1961. *Protokolle der pommerschen Kirchenvisitationen 1535-1539* 1. Köln-Graz.

Klempin R. (red.) 1859. *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.* Berlin.

PUB I 1868. *Pommersches Urkundenbuch* I, oprac. i wyd. R. Klempin. Stettin.

PUB II 1881-1885. *Pommersches Urkundenbuch* II, oprac. i wyd. R. Prümers. Stettin.

PUB III 1888-1891. *Pommersches Urkundenbuch* III, oprac. i wyd. R. Prümers. Stettin.

PUB VI 1907. *Pommersches Urkundenbuch* VI, oprac. i wyd. O. Heinemann. Stettin.

PUB VII 1934. *Pommersches Urkundenbuch* VII, oprac. i wyd. H. Frederichs. Stettin.

Riedel A.F. (red.) 1842. *Codex diplomaticus Brandenburgensis* 2. Berlin.

Riedel A.F. (red.) 1860. *Codex diplomaticus Brandenburgensis* 19. Berlin.

LITERATURA

Hoogeweg H. 1925. *Die Stifter und Klöster in der Provinz Pommern* 2. Stettin.

Kratz G., Klempin R. 1865. *Die Städte der Provinz Pommern. Abriss ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden.* Berlin.

Lindenhayn-Fiedorowicz A. 2006. *Die Marienkirche zu Stargard in Pommern. Rekonstruktion und kunsthistorische Stellung des Vorgängerbaues.* W: K. Bernhardt, P. Piotrowski (red.), *Grenzen überwindend. Księga pamiątkowa ku czci prof. Adama S. Labudy.* Berlin. CD-Rom.

Lindenhayn-Fiedorowicz A. 2010. *Kościół Mariacki w Stargardzie – pierwotna forma kościoła na tle rozwoju pomorskiej architektury halowej drugiej połowy*

- XIII i początku XIV wieku. *Stargardia* 5, 119-152.
- Lindenhayn-Fiedorowicz A. 2014. Johannitisches Patronat und städtische Architektur. Die Marienkirche zu Stargard in Pommern. W: Ch. Gahlbeck, H.-D. Heinamnn, D. Schumann (red.), *Regionalität und Transfergeschichte. Ritterordenskommenden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und in Polen*. Berlin, 248-270.
- Radacki Z. 2007/2008. Poszukiwanie kryteriów działalności twórczej Henryka Brunsberga ze Szczecina. *Materiały Zachodniopomorskie* NS 4/5, 5-57.
- Säume M. 1926. Hinrich Brunsberg, ein spätgotischer Baumeister. *Baltische Studien* NF 28, 215-325.
- Schmidt C. 1878. *Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard a.I.* 1. Stargard.
- Schöttgen Ch. 1721. *Altes und Neues Pommerland oder gesammelte Nachrichten von verschiedenen zur pommerschen Historie gehörigen Stücken*. Stargard.
- Schöttgen Ch., Kreysig G.Ch. 1760. *Diplomataria Et Scriptores Historiae Germanicae Medii Aevi* 3. Altenburg.
- Schumann D. 2010. Die Architektur des Hinrich Brunsberg – Überlegungen zu einer norddeutschen Werkmeisterpersönlichkeit. W: S. Bürger, B. Klein (red.), *Werkmeister der Spätgotik 2. Personen, Amt und Image*. Darmstadt, 122-161.

Zusammenfassung

Johannitisches Patronat und die sakrale Stadtarchitektur: Die Marienkirche zu Stargard in Pommern

Das monumentale Erscheinungsbild und die reich ausgestaltete Architektur der Marienkirche zu Stargard in Pommern werden in der Forschung gern als ein Ausdruck bürgerlichen Selbstbewusstseins und städtischen Wohlstands bezeichnet. Dabei handelte es sich bei der einstigen Hauptpfarrkirche Stargards nicht um eine so genannte Ratskirche, wie man sie aus den großen Hansestädten des wendischen Quartiers kennt, sondern um eine Stadtkirche unter Ordenspatronat.

Der Zeitpunkt der Patronatsübernahme durch den Johanniterorden lässt sich nur annähernd festlegen. Mit Sicherheit kam es erst nach 1278 dazu, da in diesem Jahr noch der herzogliche Notar und Stettiner Dekan Johannes das Amt des Pfarrers von Stargard pflegte. Den *terminus ante quem* setzt eine Quelle von 1329, in der erstmals ein johannitischer Ordenspfarrer in Stargard erwähnt wird.

Die Urkunden zur Stargarder Marienkirche zeigen, dass die Johanniter als Kirchenpatrone eine rein geistliche Rolle spielten, die sich lediglich auf Angelegenheiten von Altar- und Seelgerätsstiftungen beschränkte, obwohl auch diese oftmals ohne spezielle Erlaubnis des Ordens vollzogen wurden. In baulichen Fragen oder Dingen der Baufinanzierung treten die Johanniter in Stargard gar nicht in Erscheinung. Die Entscheidungsgewalt über die Belange des Kirchenbaus lag auch hier, wie allgemein üblich, in den Händen der Kirchenvorsteher, der sog. Provisoren, die vom Stadtrat gewählt wurden, wodurch dieser, auch ohne das Patronatsrecht über St. Marien zu haben, entscheidenden Einfluss auf das Baugeschehen und die Verwaltung des Fabrikvermögens hatte. Und mehr noch: der Stadtrat wählte nicht nur die Vorsteher, sondern war auch in den Reihen der Provisoren mit prominenten Mitgliedern vertreten. Die Schriftquellen beweisen, dass sogar der Bürgermeister von Stargard zu den Provisoren der Marienkirche gehörte, wie es sonst bei Ratskirchen üblich war.

Die auffällige Ähnlichkeit der Außendekorationen am Chor der Stargarder Marienkirche mit jenen der Pfarrkirche von Königsberg, die auch unter johannitischem Patronat stand, lässt vermuten, dass der Orden, der häufig über die Angelegenheiten einzelner Patronatskirchen auf überregionalen Kapiteln entschied, als Vermittler von Anregungen und Inspirationen aufgetreten sein könnte. Somit kann er eine Rolle in der Verbreitung neuartiger architektonischer Lösungen gespielt haben.

Ryc. 1. Stargard, kościół Mariacki, widok z rynku na fasadę dwuwieżową. Fot. Marek Fiedorowicz

Ryc. 2. Stargard, kościół Mariacki, widok w kierunku wsch. Fot. Marek Fiedorowicz

Ryc. 3. Chojna, kościół Mariacki, widok od północy. Fot. Marek Fiedorowicz

Ryc. 4. Stargard, kościół Mariacki, widok chóru. Fot. Marek Fiedorowicz

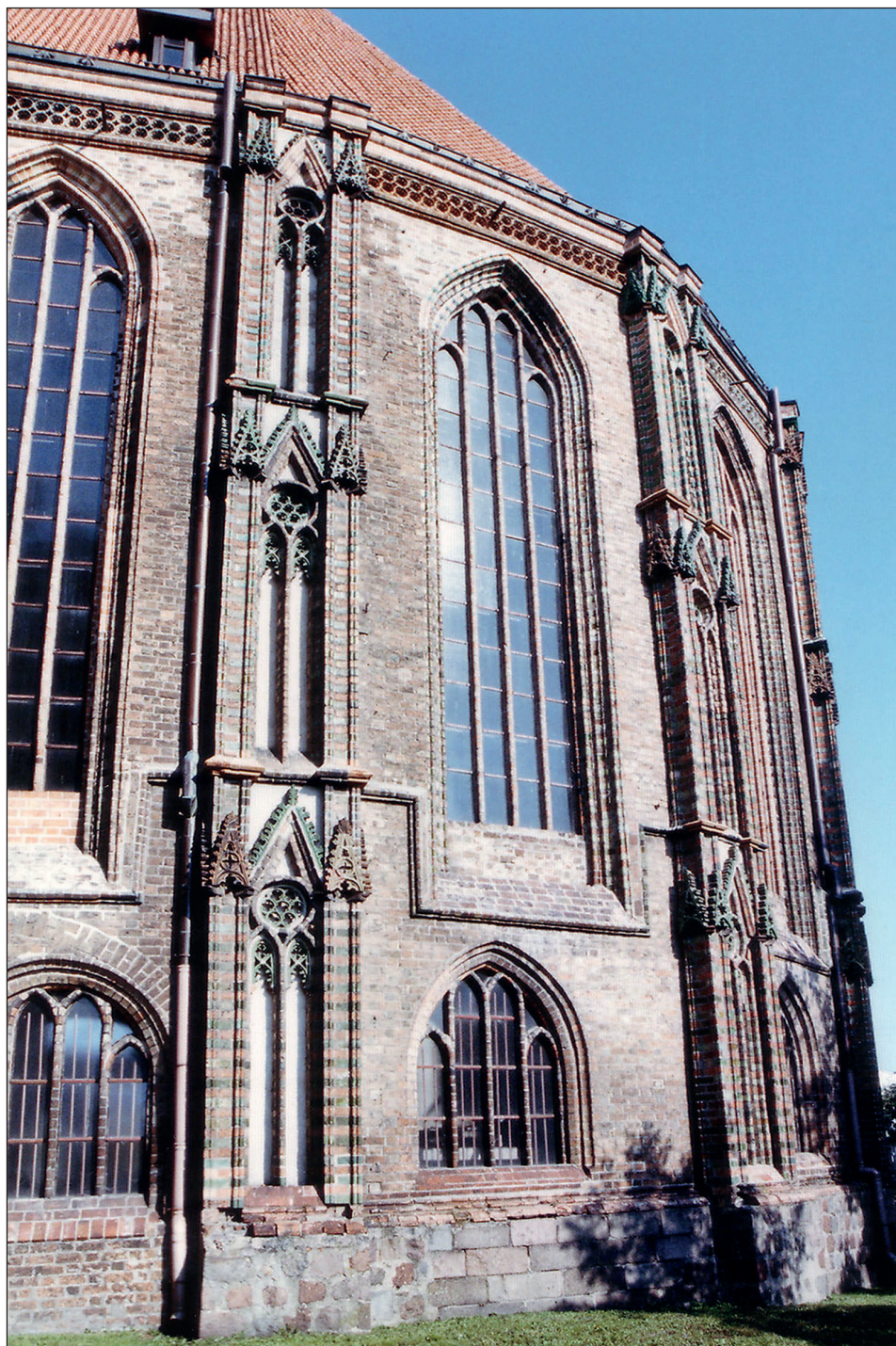
Ryc. 5. Stargard, kościół Mariacki, kaplica Mariacka od zach. Fot. Marek Fiedorowicz

Ryc. 6. Stargard, kościół Mariacki, obejście chóru. Fot. Marek Fiedorowicz

Ryc. 7. Stargard, kościół Mariacki, dekoracyjne pasy lizen na elewacji chóru. Fot. Marek Fiedorowicz

Ryc. 8. Chojna, kościół Mariacki, dekoracyjne pasy lizen na elewacji chóru. Fot. Marek Fiedorowicz